

УДК 32.019.51

<https://orcid.org/0000-0002-3087-9832><http://doi.org/10.5281/zenodo.1402733>

О. А. Матета

## ЦІННІСНІ ВИМІРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

*У статті розглянуто проблеми трансформації українського суспільства. Визначено ціннісні пріоритети громадян України, що виступають важливими індикаторами їхнього сприйняття, відчуття і тлумачення трансформаційних процесів суспільства. Розуміння ціннісної ієрархії українців дозволило нам охарактеризувати стан українського суспільства, його перспективи розвитку, можливості переходу до демократичного транзиту. Встановлено першочергові завдання влади для подолання кризи ідентичності, відродження демократичних цінностей для консолідації українського суспільства.*

**Ключові слова:** цінності, трансформація, ідентичність, політична культура, демократичний транзит.

А. А. Матета

## ЦЕННОСТНЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

*В статье рассмотрены проблемы трансформации украинского общества. Определены ценностные приоритеты граждан Украины, выступающих важными индикаторами их восприятия, ощущения и толкование трансформационных процессов общества. Понимание ценностной иерархии украинцев позволило нам охарактеризовать состояние украинского общества, его перспективы развития, возможности перехода к демократическому транзиту. Установлены первоочередные задачи власти по преодолению кризиса идентичности, возрождения демократических ценностей для консолидации украинского общества.*

**Ключевые слова:** ценности, трансформация, идентичность, политическая культура, демократический транзит.

A. Mateta

## AXIOLOGICAL TRANSFORMATION MEASUREMENTS OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

*The article deals with the problems of Ukrainian society's transformation. The changes that had been begun in the socio-political structure of Ukrainian society since the 90s of the 20th century did not have a directed development vector, because they were not based on Ukrainian values. Based on the works of L. Chupriya, P. Guy-Nizhnik, V. Gorbulin, A. Kachinsky, H. Sytnik, V. Rebkal, Yu. Kalinovsky, V. Bakirov, O. Babkina, I. Bekeshkina, E. Golovahi, N. Panina, A. Ruchka, etc., the author makes it a point to explore the axiological dimensions of the transformation of modern Ukrainian society and the possibility of its transition to democratic transit.*

*Using the data of sociological surveys that are regularly done by the scientists of the Sociology Institute, the citizens value priorities of Ukraine are identified, which are important indicators of their perception, sensations and interpretation of the society transformation processes. People are disappointed in the changes, growing non-confidence to the institutions of power, lack of desire to participate in political processes. It is concluded that the causes of these problems are, on the one hand, the behavior of the authorities, which lacks democratic traditions, adapts the law to their needs, and uses state institutions for their own enrichment. On the other hand, low political and legal culture of citizens, blurring of public values, domination security values over the freedom values and self-realization.*

*To solve the above problems, the priorities of the authorities are determined:*

*– directing political activities to transform a person into a member of the political community, with a main focus on the rights and freedoms of the individual, its civic duty and emotional-sensory conviction in democratic values, readiness for lawful behavior;*

*– return of trust to state institutions;*

*– revival of national traditions, historical and spiritual values of Ukraine, created by the work of previous generations for the consolidation of Ukrainian society.*

**Key words:** *values, transformation, identity, political culture, democratic transit.*

**Постановка проблеми.** Соціальні зміни у соціально-політичній структурі України з 90-х років ХХ століття відбувалися без визначення вектору розвитку, який би ґрунтувався на національних інтересах та цінностях. Іншими словами ми змінювалися без напряду, без усвідомлення чого ми хочемо. Тому зараз досить важко визначити яким є українське суспільство. Дослідники його називають по різному: «суспільство з подвійною інституціональною системою», «суспільство масової аномійної деморалізації і аморальної більшості», «суспільство з цінностями часів викривленого модерну», «суспільство персоніфікованої довіри з переважно негативним соціальним капіталом», «суспільство переважно негативних ідентичностей» [4]. Всі ці моделі недобудови, пристосування політиків, страшенно дратують населення, підвищують його рівень недовіри до влади. У підсумку ми отримали пострадянське суспільство, яке занадто повільно трансформується, а виклики, що стоять перед ним є занадто небезпечними.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблемам цінностей українського суспільства присвячено багато праць вітчизняних дослідників. Актуальними для нашого дослідження стали праці Л. Чупрія, П. Гай-Нижника, які розглядали переважно вплив національних цінностей українців на їх консолідацію, В. Горбуліна, А. Качинського, Г. Ситника, В. Ребкала, В. Козакова, Ю. Калиновського, що присвячені аксіологічним засадам

державного управління у сфері національної безпеки, В. Бакірова, О. Бабкіної, І. Бекешкіної, Є. Головахи, А. Горбачика, О. Куценко, Н. Паніної, А. Ручки, В. Хмелька та ін., які вивчали особливості та прояви політичної свідомості українського суспільства в період посткомуністичних трансформацій.

**Метою цієї статті** є дослідження ціннісних вимірів трансформації сучасного українського суспільства та можливостей його переходу до демократичного транзиту.

**Виклад основного матеріалу.** Нам зараз неодноразово доводиться чути, що для покращення життєдіяльності населення в Україні, потрібно докорінно змінити соціально-політичну систему. Але попри кілька революцій в незалежній Україні цього не вдається зробити. Значна частина населення, залякана соціальним хаосом при різких соціальних змінах, втратою колишніх соціальних статусів, пасивно підтримувала владні структури, нічого не здійснюючи для побудови демократичної держави. Відсутність єдиної шкали суспільно-політичних цінностей та криза ідентичностей у свідомості індивідів формували альтернативну офіційній, позицію маргінальності. Політики стали заручниками цієї ситуації і замість того щоб зупинитися на розробленні ідейно-стратегічного курсу розвитку та його імплементації в українському суспільстві, продовжують ганятися за своїми політичними рейтингами, ще більш розколюючи та маргіналізуючи населення.

На думку П. Гай-Нижника та Л. Чупрія, для нашого суспільства є характерною криза ідентичності, яка проявляється у світоглядній невизначеності, розмитості суспільних цінностей, розпорошеності і значній диференціації українського суспільства [2, с. 468].

Змушені констатувати, що перехідний період в українському суспільстві не лише не завершено, а в ключових напрямках, ще реально й не розпочато. Оперуючи термінами трансформація та транзит, спробуємо пояснити їх значення. Під трансформацією ми розуміємо категорію, яка відзначає суттєві зміни але з невизначеним напрямом. Такі зміни в Україні

відбувалися, іноді вони були досить суттєвими, попри те, вони мали стихійний характер. Стихійна трансформація призводить до погіршення ситуації, люди розчаровуються в змінах, демонструють недовіру до інститутів влади.

Щодо розуміння транзиту, то це визначений перехід з декларованою метою і зрозумілим напрямом. На перший погляд, у нас була мета, що знайшла відображення у конституції нашої держави та інших політико-правових актах – це правове суспільство, політична демократія та вільна економіка з добробутом населення [6]. Та жодної з цих цілей на сьогодні не досягнуто.

Сучасний ВВП України становить близько 70% від того, який був у радянській Україні. У рейтингу процвітання країн світу Україна з-поміж 144 країн посіла 70-е місце, поступившись майже всім країнам пострадянського простору. А за рівнем економіки Україна займає аж 127 місце. Помітно порівняно з 2014 роком зросла і незадоволеність рівнем життя з 37,4% до 51% [1, с. 18]. Дедалі більше людей бояться зростання цін, безробіття і навіть голоду! Отже про транзит до розвинутої економіки з добробутом населення поки не йдеться.

Розглядаючи надважливий транзит до правової держави в Україні, зупинимося на її основних постулатах. Правовою є така суверенна держава, яка функціонує в громадянському суспільстві і в якій юридичними засобами реально забезпечено захист основних прав і свобод людини та громадянина. Вона ґрунтується на певних принципах, найважливішими з яких є верховенство права, поділ влади, реальність прав і свобод людини та громадянина, законність, наявність у громадян високої правової культури.

Декларативно, керуючись цими принципами, влада не змогла досягти їх реалізації. Брак демократичних традицій та звичка державних чиновників, якщо не порушувати, то пристосовувати право до своїх потреб, призвели до того, що держава, яка повинна бути гарантом прав і свобод людини і громадянина, досить часто, навпаки, їх порушує.

Ефективним засобом підтримання в суспільстві законності та правопорядку як елементів правової держави є юридична відповідальність та вжиття у межах закону справедливих заходів у разі вчинення того або іншого правопорушення. На практиці ж, цей принцип викликає найбільше нарікань громадськості. На думку Є. Головахи, в Україні до радянського «телефонного права» додалося ще й українське «корумповане право» [4].

Одним із основних принципів, що визначає поняття і зміст правової держави, є високий рівень правової культури громадян. Правова культура характеризує повагу до права, знання змісту його норм і вміння реалізовувати їх. Але, через суперечність поглядів та суспільних орієнтацій, українське суспільство перебуває в умовах дезорганізації, що означає дезінтеграцію політико-правових інститутів, які не здатні виконувати свої завдання, а це, в свою чергу, призводить до ослаблення механізмів формального і неформального контролю. Як зазначає Ю. Калиновський, правосвідомість «людини перехідного періоду» має низку особливостей: амбівалентність; мотиваційна невизначеність; поведінкова непослідовність; відсутність необхідних знань про правову систему країни; превалювання звичаїв над позитивним правом; терпиме ставлення до неправових засобів вирішення конфлікту; звернення до традицій та нехтування правом; домінування патерналістських настанов у правосвідомості над активістськими тощо [5, с. 89].

Одним з досягнень нашої трансформації може здатися відносна демократія. Вона є, але вона достатньо умовна. Визнати її можна як пасивну народну демократію, що не може змінити клановий владний олігархізм. Люди визнають, що нам треба будувати демократію, але допомогти нічим не можуть, через відсутність у них пріоритету демократичних цінностей.

Цінності є своєрідним внутрішнім інтегратором людини, концентруючи навколо себе всі її потреби, інтереси, ідеали, установки і переконання. Система цінностей в житті людини набуває вигляду внутрішнього стрижня всієї її особистості, а така ж система в суспільстві є

стрижнем його культури. Системи цінностей, функціонуючи як на рівні особистості, так і на рівні суспільства, створюють своєрідну єдність. Це відбувається завдяки тому, що особистісна система цінностей завжди формується, базуючись на цінностях, які є домінуючими в конкретному суспільстві, а вони в свою чергу впливають на вибір індивідуальної мети кожної окремої людини і на визначення способів її досягнення.

На сьогодні ціннісні пріоритети громадян в Україні виступають важливими індикаторами їхнього сприйняття, відчуття і тлумачення трансформаційних процесів суспільства. Тому розуміння ціннісної ієрархії українців дозволить нам визначити стан українського суспільства, його перспективи розвитку, можливості переходу до справжнього демократичного транзиту.

Вивченню ціннісних орієнтацій громадян України значну увагу приділяють вчені Інституту соціології НАН України, починаючи з 1991 року. Респондентам пропонувалося оцінити важливість, особисто для себе означених цінностей за п'ятибальною шкалою: де 1 бал означає «зовсім не важливо», 2 бали – «радше не важливо», 3 бали – «важко сказати, важливо чи ні», 4 бали – «радше важливо», 5 балів – «дуже важливо» (табл. 1).

Як бачимо з таблиці, домінантними цінностями у 1991 році були і залишаються у 2016 році вітальні цінності. Їх вчені ще називають синдромом «безпека». У субдомінантних цінностях відбувалися зміни. Якщо у 1991 році на другому місці були протосоціальні цінності, які можна назвати синдромом «соціальний комфорт» то у 2003 році їх почали витісняти самореалізаційні цінності – синдром «самореалізація». У 2016 році у субдомінантних цінностях переплітаються протосоціальні та самореалізаційні цінності, а також з'являються політико-громадянські цінності, названі синдромом «демократія». У цінностях середньої важливості у 1991 році переважали самореалізаційні цінності, що поєднувалися з цінностями протосоціальними і з'являлися політико-громадянські. У 2003 році у цінностях середньої важливості, на друге місце, після протосоціальних, виходять політико-

громадянські цінності. А у 2016 році політико-громадянські цінності серед цінностей середньої важливості займають домінантне становище. До маловажливих цінностей у 1991 та у 2003 роках населення відносить участь у політичному житті (політико-громадянська цінність), а у 2016 році маловажливих цінностей громадяни не визначають.

Таблиця 1

**Динаміка та ієрархія ціннісних орієнтацій населення України,  
1991-2016 роки [9, с. 61–62]**

|                                          | 1991                                                                                                        | 2003                                                                                                                                              | 2016                                                                                                                                                                                                                                             |
|------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Домінантні цінності (4,5–5 бала)         | Здоров'я, добробут, сім'я                                                                                   | Здоров'я, сім'я, діти, добробут                                                                                                                   | Здоров'я, діти, сім'я, добробут                                                                                                                                                                                                                  |
| Субдомінантні цінності (4,0–4,49)        | Морально-психологічний стан у суспільстві, створення рівних можливостей                                     | Створення рівних можливостей, цікава робота, суспільне визнання, морально-психологічний стан у суспільстві, освіта, державна незалежність України | Створення рівних можливостей, цікава робота, морально-психологічний стан у суспільстві, державна незалежність України, суспільне визнання, освіта, соціальна рівність, індивідуальна самостійність, свобода слова, демократичний розвиток країни |
| Цінності середньої важливості (3,0–3,99) | Суспільне визнання, цікава робота, індивідуальна самостійність, національно-культурне відродження, державна | Національно-культурне відродження, індивідуальна самостійність, свобода слова, демократичний розвиток, соціальна                                  | Національно-культурне відродження, демократичний контроль влади, підприємницька ініціатива, участь у релігійному житті, участь у                                                                                                                 |

|                                 |                                                                                                                                                         |                                                                                               |                   |
|---------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------|
|                                 | незалежність України, освіта, соціальна рівність, демократичний контроль влади, свобода слова, демократичний розвиток країни, підприємницька ініціатива | рівність, демократичний контроль влади, підприємницька ініціатива, участь у релігійному житті | політичному житті |
| Маловажливі цінності (1,0-2,99) | Участь у політичному житті                                                                                                                              | Участь у політичному житті                                                                    | -                 |

Зазначений аналіз динаміки ціннісних орієнтацій громадян України засвідчує домінування за весь період незалежності вітальних цінностей. В умовах недостатнього забезпечення можливостей і шансів для реалізації зазначених цінностей, а також у суспільстві, де населення звикло до патерналізму це досить небезпечний фактор. Населення шукає свого захисника і якщо не знаходить у особі держави, тоді коло пошуків поширюється на недержавні (у нашому випадку олігархічні структури) або й виходить за межі держави.

Не зменшили своєї важливості протосоціальні цінності для наших громадян. За останні роки до цих цінностей додалися солідаризм, важливість соціальної комунікації, толерантність. Все це має позитивний потенціал для зміцнення ідентичностей українського соціуму, особливо під час надзвичайних обставин, пов'язаних із низьким рівнем життя громадян та військових дій на сході країни.

До позитивної динаміки, у зазначений період, можна віднести зростання важливості самореалізаційних цінностей, що свідчить про поширення в українському соціумі феномена індивідуалізації, пов'язаного загалом із реалізацією цінностей саморозвитку людини. Також безумовним позитивом є те, що за останні роки для наших громадян суттєво підвищилися демократичні політико-громадянські цінності. Тут особливо виділяється

цінність державної незалежності України. Порівняно висока значущість інших політико-громадянських цінностей, на нашу думку, зумовлюється насамперед очікуваннями громадян щодо можливостей демократії і демократичних практик у нашій країні. Проте, це переважно сподівання людей, за класифікацією Є. Головахи, з пасивно-демократичною політичною культурою. За десять років з 2006 по 2016 рік можна простежити динаміку розподілу населення України за типами політичної культури (табл. 2).

Таблиця 2

**Динаміка розподілу населення України за типами політичної культури [3]**

| 2006                  | 2016 |
|-----------------------|------|
| Активно-тоталітарний  |      |
| 34,0                  | 13,5 |
| Пасивно-тоталітарний  |      |
| 21,4                  | 7,4  |
| Активно-демократичний |      |
| 18,2                  | 21,0 |
| Пасивно-демократичний |      |
| 26,4                  | 58,1 |

З таблиці зрозуміло, що модальний тип з активно-тоталітарного змінився на пасивно-демократичний і це досить суттєві зміни. 58,1% громадян хотіли б мати демократію, але самі не готові відстоювати свої права, контролювати владу. Цим пояснюється і останнє місце у синдромі «демократія» такої цінності як участь у політичному житті.

Досить повільно збільшується частка активно-демократичних людей. За десять років їх кількість зросла лише на 3%. Але це серйозна сила, яка може щось змінити в суспільстві, за умови, що ці люди будуть лідерами громадської думки. Приблизно стільки ж людей сьогодні кажуть, що вони можуть протистояти владі, коли та буде порушувати їхні законні права й інтереси. А це вдвічі більше, ніж було ще декілька років тому.

Розглядаючи основний організаційно-структурний компонент вітчизняного громадянського суспільства, а саме мережу неурядових громадських організацій зазначимо, що однією з гострих проблем їх розвитку

є низька участь громадян у їх діяльності. Так, моніторингові опитування з цього приводу свідчать, що на сьогодні переважна частка респондентів (понад 80%) не належать до жодної з громадських організацій від політичної партії до творчої спілки. Основні фактори неучасті громадян у добровільних громадських об'єднаннях, на думку В. Степаненко, це байдужість, пасивність людей до суспільного життя та зневіра у власних можливостях захистити свої права та інтереси [10, с. 270].

За визначенням В. Ворони, українське суспільство – це суспільство тотальної недовіри з переважанням страхів і тривожних очікувань. Майже 90% респондентів згодні з твердженням: «Зараз все так непевно і здається, що може відбутися все, що завгодно» [1, с. 21].

Щоб зрозуміти, наскільки ми потребуємо змін у соціально-політичній системі, варто звернути увагу на розподіл відповідей респондентів на запитання «Який рівень Вашої довіри...?» (табл. 3).

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на запитання Який рівень Вашої довіри...?, 2016 р. (%) [7, с. 152–153]**

| Рівень довіри      | Повністю довіряю | Переважно довіряю |
|--------------------|------------------|-------------------|
| Президенту України | 0,8              | 9,8               |
| Верховній Раді     | 0,4              | 5,3               |
| Уряду              | 0,3              | 6,2               |
| Прокуратурі        | 0,3              | 5,4               |
| Поліції            | 0,7              | 11,4              |
| Судам              | 0,4              | 6,0               |
| Податковій         | 0,7              | 8,4               |
| Банкам             | 0,4              | 8,8               |
| Духівництво        | 13,9             | 35,8              |
| Волонтери          | 9,1              | 44,02             |
| Учені              | 6,1              | 41,4              |
| Армія              | 3,3              | 36,5              |

Більше трьох четвертих (76,2%) респондентів вважають, що більшість людей взагалі ні в що не вірять. За висновками відомих соціологів такий стан речей дозволяє українське суспільство назвати «суспільством без довіри» [8].

Дві третини громадян України незадоволені сьогодні розвитком демократії в країні, а кількість задоволених порівняно з 2014 роком зменшилась більш ніж удвічі. Переважна більшість респондентів вважають, що в Україні недостатньо забезпечується:

- свобода слова і совісті – 65%;
- права і свободи людини – 76%;
- контроль громадянами влади – 83%;
- рівність усіх перед законом – 90%;
- соціальна справедливість – 90%;
- належний рівень життя – 94%.

38% громадян України вважають, що люди в Україні не можуть вільно висловлювати свої політичні погляди. Це найвищий показник з 1994 року і утричі вищий порівняно з 2000 роком [1, с. 22].

Проблема, на наш погляд, полягає в тому що і зараз в Україні головною цінністю є безпека а не свобода і самореалізація, суспільство має глибоку кризу довіри до політичних інститутів і одночасно демонструє високі патерналістські сподівання. Слова про демократію не перетворюються в демократичну активність. Люди довіряють лише 4 інститутам – церкві, армії, волонтерам і науковцям.

**Висновки і перспективи подальших досліджень.** Зміни, що розпочалися у соціально-політичній структурі українського суспільства не мали спрямованого вектору розвитку, що ґрунтувався б на українських цінностях. Стихійна трансформація призвела до погіршення ситуації, люди розчаровуються в змінах, демонструють недовіру до інститутів влади. Транзит до правової держави, політичної демократії та вільної економіки з добробутом населення, залишається декларацією. Причинами цієї проблеми є, з одного боку, поведінка влади, що має брак демократичних традицій,

пристосовує право до своїх потреб, використовує державні інститути для власного збагачення. З іншого – низька політична і правова культура громадян, розмитість суспільних цінностей, домінування цінностей безпеки над цінностями свободи і самореалізації.

Щоб подолати цю проблему, стихійна пострадянська трансформація має перейти до демократичного транзиту. Політична діяльність повинна спрямовуватись на перетворення особистості на члена політичної спільноти, а головний акцент робитися на правах і свободах особистості, її громадянському обов'язку та емоційно-чуттєвому переконанні в демократичних цінностях і готовності до правомірної поведінки. Зміни відбудуться не тоді, коли до влади прийдуть нові політики, а коли в суспільстві з'являться єдині усвідомлені цінності, що не будуть руйнувати самого суспільства.

Першочергові зусилля потрібно спрямувати на створення демократичної системи політичної соціалізації, без розвинутої політичної культури, демократія буде під постійною загрозою.

Влада, ціною ефективних, а можливо і не популярних для себе рішень, повинна повернути довіру громадськості до державних інститутів. Це передбачає вироблення та реалізацію державної політики щодо забезпечення основних політичних інтересів суспільства. Для його консолідації потрібно покласти ідеї відродження національних традицій, історичних і духовних цінностей України, які створені плодами праці всіх попередніх поколінь. Насамперед щоб добитися поваги світового співтовариства, ми повинні поважати самих себе, власну історію і культуру.

Серед національних цінностей, притаманних українцям і фактично нівельованих за часів радянської влади, слід назвати гідність, справедливість та самореалізацію. До гідності належать свідомість, совість, честь, свобода, вірність, мужність, переваги прав людини перед державою, повага гідності іншої людини. Справедливість охоплює такі категорії і поняття, як істина, рівноправність, плюралізм, критичне мислення, безкорисливість, милосердя,

не сприйняття зла, утвердження добра. Самореалізацію забезпечують самоорганізація, працелюбність, самокритичність, патріотизм, саможертвовність.

Відродивши ці цінності ми змогли б консолідували сучасне суспільство і нарешті розпочати демократичний транзит.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ворона В. Вимірювання стану і динаміки суспільства / Валерій Ворона // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2016. – Вип. 3 (17). – С. 13–23.
2. Гай-Нижник П. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки / Павло Гай-Нижник, Леонід Чупрій // Гілея. – 2014. – Вип. 84 (№5). – С. 465–471.
3. Головаха Е. Как изменились украинцы за 25 лет независимости [Електронний ресурс] / Евгений Головаха. – Режим доступу: <https://focus.ua>.
4. Головаха Є. Українське суспільство: вектори трансформації [Електронний ресурс] / Євген Головаха. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/59471>.
5. Калиновський Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : Монографія / Юрій Калиновський. – Х.: Право, 2008. – 288 с.
6. Конституція України. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2009. – 48 с.
7. Мартинюк І. Формування довіри як передумова інтеграції суспільства: довірчі відносини в сучасному українському соціумі / І. Мартинюк, Н. Соболева // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2016. – Вип. 3 (17). – С. 150–166.
8. Общество без доверия / под. ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2014. – 338 с.
9. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України за період 1991–2016 рр. / А. Ручка, М. Наумова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2016. – Вип. 3 (17). – С. 57–67.
10. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики / В. Степаненко. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2015. – 420 с.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2018